

НЕВЕРБАЛЬНА КОМУНІКАЦІЯ В ЩОДЕННИКУ ТА В ЛИСТАХ ОЛЬГИ КОБИЛЯНСЬКОЇ: ПРОЩАЛЬНЕ РУКОСТИСКАННЯ

У статті аналізуються основні (центральні) і факультативні (периферійні) елементи невербального спілкування в щоденнику та в листах О. Кобилянської, їхня роль у семантичній структурі тексту, специфіка їх використання в різних типах текстів, реєстр типологічних почуттів.

Ключові слова: вербальне/невербальне спілкування, кінесика, окулесика, паралінгвістика, проксемика.

Світлана Богдан

Невербальная коммуникация в дневнике и в письмах Ольги Кобылянской: прощальное рукопожатие

В статье анализируются основные (центральные) и факультативные (периферийные) элементы невербального общения в дневнике и в письмах О. Кобылянской, их роль в семантической структуре текста, специфика их использования в различных типах текстов, реестр типологических чувств.

Ключевые слова: вербальное/невербальное общение, кинесика, окулесика, паралингвистика, проксемика.

Svitlana Bohdan

Nonverbal communication in the diary and in letters Olga Kobylanska's: farewell handshake

The main (central) and facultative (peripheral) elements of un verbal communication in O. Kobylanska's dairy and letters, their role in text's semantic structure are analyzed in the article, the specific of their using in different types of texts, register of typological senses, which are presented in kinetic texts.

Key words: verbal/non-verbal communication, kinesics, oculistics, paralinguistic, proxemics.

Невербальна комунікація, активне вивчення якої в зарубіжній лінгвістиці припадає на останні десятиліття ХХ ст., в українському мовознавстві належить до абсолютно не досліджених явищ, всупереч тому, що її роль у процесах спілкування, за твердженням деяких дослідників, можна визначити як домінуючу, бо вважається, що більше половини інформації передається невербальними способами. Увага дослідників цього важливого аспекту міжособистісного комунікування зосереджена в основному на його структурній диференціації і системній впорядкованості, особливостях реалізації, семантиці, категоріях та функціях різних елементів невербального спілкування, їх розрізняювальних ознаках, основних смислах в інтерактивному спілкуванні, способах їх невербального кодування в мові тіла, стереотипах невербальної поведінки людини, типології комунікативних ситуацій, у яких невербальні знаки визначальні [3].

Науку, „предметом якої є невербальна комунікація і, ширше, невербальна поведінка і взаємодія людей” Г. Ю. Крейдлін пропонує називати **невербальною семіотикою** [3, с. 6]. Часткові науки, або підсистеми, що утворюють її, досліджені різною мірою і загалом між ними почасти відсутній будь-який зв'язок. А тому цілком закономірно в невербальній семіотиці виокремлюють центр і периферію. До визначальних (і найбільш досліджених) належать: *паралінгвістика* (наука про звукові коди невербальної комунікації), *кінесика* (наука про жести і жестові рухи, про жестові процеси і жестові системи), *окулесика* (наука про мову очей і візуальну поведінку людей під час спілкування), *гаптика* (наука про мову доторків і тактильну комунікацію), *проксемика* (наука про простір комунікації, його структуру і функції) [3, с. 22].

Прагненням з'ясувати місце невербальних явищ і фактів у системі епістолярної комунікації в широкому розумінні (у листах та в щоденниках), способи їх мовного представлення, основні смисли й функції, а головне – можливість моделювання стереотипів такої поведінки, передусім – індивідуальної, й зумовлене наше звернення саме до цих джерел емпіричних спостережень.

Матеріалом наших студій обрано листи й щоденник Ольги Кобилянської [1, 2] з огляду на те, що стильова неповторність і комунікативна увиразненість авторки у цих особистісних текстах навряд чи видасться комусь дискусійною, бо сприймається апіорі. Водночас навіть орієнтовно передбачити хоча б саму ієрархію системи невербальних елементів (і насамперед – у щоденниках із огляду на максимально особистісний вияв цих автокомунікативних текстів) без детального ознайомлення з самими текстами видасться нереальною. Передбачуваність щодо можливості використання невербальних елементів, їх функціональна прогнозованість більш ймовірна щодо листів, бо принагідні спроби такого аналізу в наших дослідженнях про етикетні стереотипи листовної

поведінки різних комунікантів засвідчують домінування чотирьох кінем: *поклонів, рукостискань, обіймів і поцілунків*. Щоденники дотепер у такому аспекті загалом не були об'єктом наукового осмислення.

Аналіз щоденникових текстів засвідчив особливу увагу Ольги Кобилянської до жестової комунікації, зокрема, до жестових доторків – *рукостискань*, рідше – *поцілунків* і *окулеситичних* елементів, посередництвом яких відтворено різні емоційні стани адресантки. Невипадковість такого вектора невербальної комунікації, зрештою, закономірна з огляду на зауваження Л. Тейлора, що доторкові відчуття – найвизначальніші в нашому тілі [3, с. 412].

Важливість жестових кінем у щоденниковій комунікації Ольги Кобилянської стверджується передусім частотністю їх опису й варіативністю лексичних компонентів у стереотипних вербальних формулах. Роль диференціовальних, релевантних семантичних кваліфікаторів за умов відтворення однотипної комунікативної ситуації **прощання** (навіть із одним і тим же співрозмовником) найчастіше відтворюють окремі лексеми – семантичні поширювачі, зокрема прислівники.

Потиск рук у часи Ольги Кобилянської, як свідчать її щоденникові записи, був однією з узвичаєних форм прощання і спорадично – зустрічей співрозмовників-ровесників різногендерного статусу, що в проекції на сучасну комунікацію сприймається радше як анахронізм. Спостережено, що Кобилянська більше уваги приділяла саме **прощальному** *рукостисканню*. Мотивація таких комунікативних акцентів може бути окреслена як прагнення відтворити результат міжособистісної взаємодії, що був для неї вагомим на протигагу непередбачуваності й стилістичній нейтральності початку спілкування (особливо, якщо адресат – незнайомий або малознайомий). Цілком можливо, що саме посередництвом цього жесту вона намагалася також передати свій внутрішній емоційний стан, увесь спектр нових для неї почувань і відчуттів (підсвідомо (?) чи, навпаки, цілеспрямовано уникаючи почасти власне вербального відтворення перших виявів симпатій / антипатій до осіб протилежної статі).

Привертає увагу майже повсякчасна деталізація в щоденнику специфіки гаптичної (доторкової) ознаки цього жесту, який, за термінологією Г. Ю. Крейдліна, визначається як кінетичний [3, с. 431]. Найчастіше це здійснюється завдяки прислівниковим лексемам, семантична структура яких має семи 'інтенсивність', 'тривалість' або теплові параметри й відчуття, що відтворюють емоційний стан байдужості чи, навпаки, прихильності, як-от: *міцно, легко, легенько, холодно, на мить, на секунду* тощо. Посередництвом зміни різних семантичних кваліфікаторів відтворено найчастіше не лише інший, неоднотипний спосіб прощального жесту, а передусім – і різні емоційні відчуття комунікантки як результат міжособистісної відчуженості, невзаємності, тобто різності почуттів і почувань та відсутності симпатії (значно рідше така семантична диференціація стосується ситуації прихильності). Скажімо, упродовж двох місяців Ольга Кобилянська ретельно фіксувала в щоденнику прощальний жест із „Геньом” (Євгеном Озаркевичем), якому вона, очевидно, симпатизувала всупереч неодноразовим твердженням, що вони одне для одного „нічого не важать” і є просто „двоє **добрих** знайомих” [2, с. 44].

Статика й динаміка їхніх взаємин (принаймні це стверджують щоденникові записи Ольги Кобилянської) найвиразніше відтворюється характеристикою доторкового жесту через лексеми-кваліфікатори, що виступають щоразу своєрідними індикаторами декодування жестової семантики: „Він хотів мене провезти, але я відмовилась. Ми **легенько** потиснули одне одному руки, і я пішла. Між нами запанував приємний **товариський тон**, але ми не переступаємо меж” (17 серпня 1884 року) [2, с. 45]. А отже, лексема *легенько* тут і в подальших контекстах виступає семантичним еквівалентом *товариського* спілкування і взаємин. І навпаки, зміна інтенсивності потиску рук на *міцно*, тим паче за умов редуплікації цієї лексеми (*міцно-міцно*) щоразу свідчатиме про виразну зміну комунікативних ролей і комунікативних намірів, принаймні одного з комунікантів. Додатковим елементом виступає також хронометричний показник – **тривалість** потиску рук, напр.: „Потім, коли ми прощалися, він, як звичайно, **подав мені руку, потримав мою на секунду довше й потиснув її, не сильно, але так, як ніколи досі. Тієї миті в голові в мене спалахнуло полум'я, блискавкою шугнуло на обличчя, але я не глянула на Геня. „Добраніч”, – тихо видушила я з себе, і ми розійшлися. Тому я й не спала цілу ніч. Я не хочу, не хочу його любові, хочу тільки, щоб ми приятелювали... Я не хочу ані любити його, ані щоб він мене любив, буду щосили боронитися від нього, хай не любить мене, хай далі глузує з мене...я хочу зненавидіти його” [2, с. 46].**

Наступного дня прощальний жест знову в епіцентрі щоденникового запису, однак, на протигагу попереднім, його подано в дихотомії з вітальним, семантично зрівноваженим до нього, пор.:

„Коли я зайшла, він схопився і, здається мені, **всміхнувся**. Ми **легенько** потиснули одне одному руку” [2, с. 47] і „Коли він на прощання, як завжди, потис мені руку, **легенько**, без ніякого натяку, я побачила, що Зося провела мою руку **лихим** поглядом і сама **тільки ледь** доторкнулась до неї. **Боже мій, хай не хвилюється, адже він не любить мене**” [2, с. 47].

Відчуття плинності й непостійності відчуттів спонукало Ольгу Кобилянську до обачності, а тому навіть відновлення прихильного жесту нерідко викликало в неї певні застереження й небажання відповідати взаємністю, щоб уникнути марнотності майбутніх імовірних переживань і сподівань: „Було ясно, як божий день, що **він мене не любить**, і я також була спокійна. Ввечері він на прощання подав мені руку й знов потис мою **міцніше, ніж звичайно**, але я йому **не відповіла на потиск**” [2, с. 47]. І як результат асиметричності жестової комунікації, – зміна її семантики в негативний вектор: „Увечері, прощаючись, ми **холодно** потиснули одне одному руку. Думаю, що це було прощання навіки” [2, с. 47]. Зауважмо, що семантика прощального жесту завжди суголосна паралінгвальним і окулеситичним виявам, напр.: „Він розмовляв зі мною **так байдуже**, його сірі очі дивились на мене **так ясно й спокійно**, що я не могла помилитися. І руку він потиснув мені **так легенько, ледь-ледь...**” [2, с. 49].

Характеристичною в цьому контексті виявляється не лише уточнювальна постпозитивна повторювальна лексема *ледь*, а й незавершеність щоденникової оповіді, представлена пунктуаційно трикрапкою. Щоправда, навіть *легенький*, але *нерішучий* потиск рук не завжди спроможний викликати бажану прихильну реакцію; „Коли ми прощалися, він потиснув мені руку, **легенько, нерішуче**, а Зося **так допитливо втупила очі в наші руки**” [2, с. 54]. Крім того, присутність третьої особи в прощальній комунікації неминуче створює певні перешкоди і виступає додатковим чинником гальмування ймовірного розвитку товариських взаємин: „На прощання ми знов подали одне одному руку, і він **на мить притримав мою**. А як я ще раз подала руку Зосі, він почекав біля мене, щоб я і з ним **попрощалася** вдруге, **та я побоялася Зосі...**” [2, с. 55].

Нейтральність опису рукостискання найчастіше виступає еквівалентом байдужості в стосунках із Євгеном Озаркевичем: „Ми знов **подали одне одному руку і розійшлися...**” [2, с. 61]; „**Нарешті ми попрощалися й поїхали**” [2, с. 53].

Подальший розвиток прощальний дискурс набуває 15 вересня 1884 року. Саме в цей день Ольга Кобилянська зауважила: „Ми пізно вернулися додому. Прощаючись, він **міцно-міцно** потис мені руку” [2, с. 56]. Своє відчуття вона передає посередництвом порівняльного звороту, що містить номінацію *блискавка* („*мов блискавка пронизала*”), доповнюючи згаданий образ семантично суголосною метафорою: „Не знаю, чого по тілі в мене **пробігає струм**, як він **так міцно** стискає мені руку”. Така реакція на доторк, як зізнається авторка, є типологічною для неї. Ймовірно, **такий** потиск декодується як вияв бажаної (хоч глибоко утаємниченої, почасти – навіть для самої себе) прихильності. Подальший запис стверджує правомірність подібної мотивації: „Потім, коли ми, перемовившись іще кількома словами, знов подали одне одному руки, він **ледве торкався до моєї**. Чи це було навмисне?...”

Зміна інтенсивності потиску є сигналом байдужості або, в іншому випадку, звичайним „жестовим” розіграшем „в руках” співрозмовника. Відсутність бажаної реальності у взаєминах із Генем доповнюється фантазіями снів Ольги Кобилянської й переживанням „*блаженної хвилини*” ірреального освідчення та відчуттям справдешнього „*безмежного щастя*” від усвідомлення того, що не лише вона, але й її люблять. Жорстокість дійсності й своєрідна „*прощальна*” розв’язка наступають вже наступного дня: „Потім ми **попрощалися**. Нині він потис мені руку **так холодно...** Я пішла додому. **От тобі й сон**” [2, с. 57]. А отже, семантична полярність дотикових відчуттів цілком закономірно відтворює руйнування потенційних інтимних взаємин комунікантів.

Про подальший розвиток (перебіг) цієї „*прощальної одиссеї*” свідчить запис 17 вересня того ж року: „він пішов поряд з Г[енцею], а на прощання **легенько** потис мені руку” [2, с. 57]. Наступним етапом відчуження стало 18 вересня, про що стверджує кваліфікативний епітет *товариський*: „Він **по-товариському** потис мені руку” [2, с. 58]. Своєрідним дисонансом ’жестової історії’ виступає запис про зустріч 23 вересня. Щоправда, вона розпочинається жестом ’вітання’, який стилістично може кваліфікуватися якщо не позитивно, то принаймні нейтрально забарвленим: „Зустрілися ми **дуже просто**: він сидів, як звичайно, на стільці біля мого ліжка, я зайшла, і ми, **усміхаючись, подали одне одному руки**” [2, с. 59]. Однак вітальна гармонія цілковито руйнується стилістикою прощального жесту, всупереч очікуванням комунікантки. Ольга Кобилянська, підбадьорена сценою зустрічі й декодувавши усмішку як елемент не просто приятні, а чогось більшого, такого

бажаного її серцю, першою подає Геневі руку для прощання (що навряд чи можна вважати типологічним, а не винятковим для її епохи: ініціатива рукостискання в товариському середовищі кінця XIX століття, належала, очевидно, значно частіше все ж таки чоловіцтву, хоча цілком можливою, як свідчить щоденник, була й зворотня взаємодія, ініціатива цього жесту почасти могла належати й паннам) : „**Я простягла йому руку...**” [2, с. 59].

Однак бажаної жестової відповіді не послідувало, і причиною того сумнівно було б вважати просто непоміченість самого жесту: його не зауважили, найімовірніше, **спеціально**, як стверджує подальший контекст, продемонструвавши таким чином визначальність комунікативної ролі адресата (а ще – чоловічу зверхність, навіть у товариському спілкуванні), а не вдової комунікативно звичайної неухважності, чи, можливо, просто підкреслюючи байдужість до співрозмовниці: „*Він сам казав щось Г[енці] про альбом і не помітив моєї руки. Я її опустила, потім тихо попросила Зося, щоб вона вмовила брата написати мені щось в альбом, бо сама не хотіла просити його. Вона пообіцяла. Поки я розмовляла з З[осою], він простяг мені руку... Йому довелося кілька секунд потримати її, бо я не зразу простягла свою. Тоді він знов простяг свою і легенько потис мою руку...*” [2, с. 59–60]. Як бачимо, Ольга Кобилянська жестом (із певним часовим зміщенням) відповіла майже однотипно Геневому, щоправда, виявивши все ж таки певну великодушність до чоловічої зверхності чи то просто легковажності.

Кульмінаційним моментом у цьому 'прощальному дискурсі' є жестовий сценарій прощання з Генем 25 вересня, відтворений градуальними епітетами: „*Прощавайте*”, – *звернувся він до мене й подав мені руку. „Прощавайте”, – і собі сказала я, відповідаючи на його потиск. Той потиск був байдужий, такий байдужий, наче ми бачилися вперше. Не таким я уявляла собі наше прощання*” [2, с. 62]. Зрозуміло, що **такий** жест цілком дисгармонізував із почуваннями й зізнаннями юної Кобилянської: „*Геньо був для мене усім, усім*”; „*як я їх обох безмежно любила*” [2, с. 62], „*я його люблю всім серцем*” [2, с. 63], „*він мене таки трохи любив... я йому не була цілком обоятна*” [2, с. 64]. Хоча раніше вона боялася навіть сама собі зізнатися в таких почуттях: „*...але вона (Зося. – С.Б.) думає, що я закохана в Геня*” [2, с. 59]. Потім була ще одна – „*коротенька мить, і вона відразу минула*” (26 вересня), коли вони прощалися востаннє: „*Прощавайте*”, – **притишеним** голосом *мовив він і подав мені руку... Я сказала те саме, але зовсім тихо... Ми глянули одне на одного майже сумно, і він міцно потис мені руку*” [2, с. 63]. А отже, первинну жестову нейтральність доповнено суголосними семантично паралінгвемами.

Прощальний жест із Генем у ситуаціях взаємної прихильності мотивований майже суцільно позитивною пропозитивною окулесикою (поглядом, виразом очей: „*він майже ні до кого не звертався, крім мене*”, „*очі його сяяли неземним світлом*”, „*Я позирала на нього. Наші погляди зустрілись. Я помітила, як його зіниці буквально розширилися... Ми обоє відвернули очі*” [2, с. 63]), паралінгвістичними знаками (сміх: „*ми обоє засміялися*” [2, с. 63],) і проксемікою (просторовим розміщенням, поваговою дистанцією комунікантів: „*потім він сів коло мене*”, „*ми... сіли поруч*.” „*Ми сіли одне навпроти одного*” [2, с. 63]). А отже, ці невербальні елементи комунікації створювали позитивні передумови, певну надію на взаємність почуттів: погляд, зорієнтований в основному на Кобилянську, блиск і світло очей співрозмовника, властиві людині, захопленій чимось або кимось, особиста і подеколи навіть інтимна дистанція (майже щоразу він – *поруч, поряд* або вони обоє *одне навпроти одного*).

Зовсім інакший вербальний вияв має рукостискання з тими чоловіками, які не належали до кола особистісних симпатій авторки, наприклад: „*Потім ми попрощалися, ввічливо подавши одне одному руку, – в нього такі великі руки, власне, не великі, а товсті, такі, що моя геть потонула в його руці, – і поїхали. Ні, ні, я не хочу влізати між них...*” – про Урицького [2, с. 51].

Зовсім позбавлене стилістичного маркування вербальне представлення прощання з іншими співрозмовниками. Зокрема, спілкування з родиною обмежене лише використанням однієї з узвичаєних для цієї етикетної ситуації дієслівних лексем: *попрощатися / прощатися*, що просто констатують сам факт прощання: „*рано-раненько ми пішли до бабці на каву й попрощалися з нею*” [2, с. 52].

Опис прощання з подругами набуває в щоденникових записях Ольги Кобилянської почасти комплексного характеру, семантичною домінантою якого є відтворення емоційного стану зворушення й розчулення від майбутньої довгої розлуки, як-от, із Зосою, що відображено передусім в інтенсивності кінетичних жестів: „*Ми щиро поцілувалися, міцно тримаючись за руки. „Прощай! – „Прощай!”*”. *Як міцно ми стискали одна одній руку! ... Я провела її надвір. Ми вийшли, тримаю-*

*чись за руки, ще раз сказали „Прощай!” – потім наші міцно стиснуті руки роз’єдналися... Коли, за яких обставин ми знов побачимось?..” [2, с. 39]. Потиск рук, їх нерозривність семантично кодують єдність духовної сув’язі подруг, і, навпаки, роз’єднані руки, відсутність доторкових жестів закономірно співвіднесені із завершенням комунікації. Зауважмо, що смислове навантаження згаданого вже раніше прислівникового інтенсифікатора *міцно* за умов різногендерного і одногендерного прощання суттєво відмінне і відтворює специфіку товариського та інтимного спілкування.*

А отже, прощальна жестова комунікація в щоденниках Ольги Кобилянської є засобом вияву почуттів і ставлення до інших людей, суттєво доповнюючи вербальну, а почасти – зовсім витісняючи її, що стверджує її інформативну й смислову довершеність та вагомість, передусім у ситуації інтимного й дружнього спілкування.

Література

1. Кобилянська О. Твори: В 5 т. – К.: Держлітвидав України, 1963. –Т. 5. – С. 247–767.
2. Кобилянська О. Слова зворушеного серця: Щоденники. Автобіографії. Листи. Статті та спогади / Упоряд., передм. Ф. П. Погребенника. – К.: Дніпро, 1982. – С. 17-194.
3. Крейдлин Г. Е. Невербальная семиотика: Язык тела и естественный язык. – М.: Новое литературное обозрение, 2004. – 584 с.